

היהודים והמדינה במצרים העות'מאנית (1517-1798)

מיכאל וינטר

מבוא

לאחר כיבוש מצרים בידי העות'מאנים בהנהגת הסולטאן סלים 'אוּוּ' ('האכור' או 'הוועף') הפכה הארץ ממרכז האימפריה הממלוכית (1250-1517) לפרובינציה עות'מאנית המעלה מס לאסתאנבול. הכפיפות לאסתאנבול הסתיימה בשנת 1798, עם פלישתו למצרים של גאפוליאון בונפרטה, ואף שמצרים נשארה באופן פורמלי חלק מהאימפריה העות'מאנית עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, הרי שתולדותיה במאה הי"ט היו למעשה נפרדות מאלו של האימפריה העות'מאנית. הקהילה היהודית של מצרים היתה קשורה בשני סוגי ממשל: השלטון המרכזי באסתאנבול ושלוחותיו בקאהיר, שעל אף כפיפותן לסולטאן העות'מאני, נעשו משלהי המאה הט"ז עצמאיים יותר, והם היו אלה שקבעו למעשה את המדיניות במצרים. במשך התקופה הנידונה היה נציגו של הסולטאן מושל, שנשא בתואר פאשא (לעתים גם וזיר), אשר היה הואלי (המושל) או הבילר באי של הפרובינציה; המושל נשלח למצרים בצו הסולטאן ומינויו היה מתחדש מדי שנה; רוב המושלים כיהנו מספר שנים קטן בממוצע, ולעתים רק חודשים אחדים. במאה הט"ז, בייחוד בתקופת שלטונו הארוך והיציב של הסולטאן סלימאן קאנוּנִי ('המפואר', 1520-1566), היו הפאשות שמשלו במצרים אנשים חזקים, ואחדים מהם נתמנו בתום שירותם במצרים לווזירים גדולים. גישתם האישית קבעה הרבה בעיצוב המדיניות העות'מאנית במצרים בכלל וביחס כלפי העדה היהודית בפרט.¹

לקראת סוף המאה הט"ז נחלשה האימפריה העות'מאנית ואחיותה בפרובינציות התרופפה. הפאשות איבדו בהדרגה את כוחם הממשי, וענייני הארץ נוהלו במידה הולכת וגוברת בידי כוחות מקומיים – אמירים ממלוכים (מעמד ממלוכים שרד, וכוחו הלך וגדל במרוצת התקופה העות'מאנית המאוחרת) ומפקדי צבא מקומיים, בדרך כלל קצינים בחיל הינצ'ירים, היחידה הגדולה והחזקה ביותר בחיל המצב העות'מאני. יש להדגיש, כי גם במאות הי"ז והי"ח היו לשלטונות המרכזיים של האימפריה אמצעים להשפיע בדרכים שונות על ניהול ענייני מצרים, וסמכותו של הסולטאן הוכרה על ידי הממלוכים

ואנשי הצבא שבמקום. במשך 281 שנות השלטון העות'מאני בקאהיר היו רק שתי מרידות כושלות, שבהן נעשה ניסיון לפרוק את עול הסולטאן ולנתק את מצרים מהאימפריה העות'מאנית: מרד אחמד פאשא 'הבוגד', בשנת 1524-1525, ומרד עלי באי 'בלט קפאן', 'אל-כביר', במחצית השנייה של המאה הי"ח. אסתאנבול נקטה שיטות של 'הפרד ומשול', ולעתים עשתה שימוש ישיר בכוח כדי לשמור על האינטרסים החיוניים שלה במצרים.² כאשר מנסים להעריך את מצב היחסים שבין יהודי מצרים לשלטונות, יש כמובן להתייחס למצב הפוליטי הכללי של האימפריה ושל הפרובינציה, כרקע הכרחי להבנת מצרים והמדיניות כלפי המיעוטים. הכלל הישן, הקובע כי גורל היהודים, כגורל מיעוטים בכלל, תלוי ברווחתה של המדינה ובמצבו של הרוב השליט, נכון גם לגבי יהודי מצרים העות'מאנית. מדיניות הוגנת וליברלית (לפי מושגי הימים ההם) התקיימה בעת שהשלטון היה במיטבו ובעצמתו, והיפוכו של דבר – ככל שהמדינה והפרובינציה שקעו, כך הורע מצב היהודים. יש לזכור, כי כאשר הביסו העות'מאנים את הממלוכים, היו האחרונים שקועים בתהליך ארוך של ניוון וירידה. לעומת זאת, האימפריה העות'מאנית באותם הימים היתה מדינה דינמית, פרגמטית, בעלת חושים פוליטיים, צבאיים וכלכליים בריאים, ולא נתונה עדיין להשפעת חכמי הדת הקנאים, העלמא, אשר כוחם עתיד לגדול לקראת סוף המאה הט"ז. מצב דברים זה היה טוב ליהודים, שהיו יסוד חרוץ, זריז ובעל כישורים ומיומנויות רבות בתחום הכלכלי (מסחר, כספים, תיווך וניהול, ידיעת שפות וכו'), ושלטון שידע להשתמש בהם היה יכול להפיק משירותיהם תועלת רבה. הכיבוש העות'מאני של מצרים התרחש רק דור אחד לאחר גירוש ספרד, והודות לקליטתם של מגורשי ספרד היהודים במצרים ולהתבססותם בה, הם נמצאו בשלים למלא תפקידים חשובים במינהל הפיסקלי של הפרובינציה ובחיי הכלכלה בכלל.³

עם כל האשראי שההיסטוריוגרפיה היהודית נתנה, ובצדק, לאימפריה העות'מאנית, ובייחוד לסולטאן ביאזיד השני (שלט בשנים 1481-1512), על שפתחו את שערי ארצם לפליטים מחצי האי האיברי, יש לזכור כי גם הסולטאן הממלוכי החשוב קאית באי (שלט בשנים 1468-1496) היה רחוק מקנאות דתית וקלט את יהודי ספרד באימפריה הממלוכית.⁴ בואם של מגורשי ספרד למצרים תרם תרומה עצומה לשיקומה, להתחזקותה ולפריחתה של הקהילה היהודית בתחומים הרוחני, החברתי והכלכלי, והשלטון העות'מאני במאה הט"ז אפשר ליהודים גשוג, אשר לא היה כמותו מזה דורות רבים.

ניתן לומר בהכללה (אשר כמובן יש בה חריגים רבים), כי השלטון העות'מאני היה יותר הוגן כלפי היהודים מקודמו. הממלוכים היו מתאסלמים חדשים, עבדים, שנולדו ככופרים מחוץ לתחום האסלאם. הם הובאו למצרים ולטוריה לצורך שירות צבאי ואוסלמו שם. אדיקותם הדתית היתה לשם דבר במשך הדורות, שכן הם הושפעו רבות מהעלמא.

2 על מרד אחמד פאשא 'הבוגד', ראה הולט, עמ' 48-51; על מרד עלי באי אל-כביר, ראה קרסלוס.

3 נוישטדט (איילון); שטראוס (אשתור), ב, עמ' 446, 520, 524, 525; פולק.

4 שטראוס (אשתור), ב, עמ' 446.

אלה עיצבו את דמותם של הממלוכים מאז בחירתם ועד להיותם לאמירים ולסולטאנים, וגישתם כלפי הד'מים (בני החסות, היהודים והנוצרים) היתה קנאית בדרך כלל. בני החסות, הד'מים, בודדו מן החברה והושפלו לפי הדרישות המחמירות של השְרִיעָה, והחוק המוסלמי והעֶלְמָא עמדו על המשמר כדי שחוקי האפליה כלפי הד'מים לא יתרופפו ולא יזנחו. כמובן, גם בכך היו עליות ומורדות במשך התקופה הממלוכית הארוכה.⁵

הכיבוש העות'מאני

היהודים ראו בכיבוש העות'מאני שינוי גדול לטובה, ואף היו שראו בחילופי השלטון תקווה לגאולה משיחית. היהודים ראו בעות'מאנים 'מלכי חסד' ועל הממלוכים, שרובם היו ממוצא צ'רקסי, נאמר בפירוש 'וחיל ג'רקשוס, שהם אויבי היהודים'.⁶ לפי דיווחו של ר' אליהו קפשאל, הכרוניקאי היהודי בן כרתים, שכתב את חיבורו במאה הט"ז, היה הרובע היהודי של קאהיר בסכנה ממשית ערב כיבוש מצרים על ידי העות'מאנים, כאשר הצבא הממלוכי בפיקודו של הסולטאן טומאן באי צעד לקראת מפלתו. לפי קפשאל, חשדו הממלוכים ביהודים שהם שמחים לאידם, ואיימו עליהם בנקמה לאחר שישובו כמנצחים מהקרב. היהודים ביצרו את הרובע שלהם, חארת זוילה, והצטיידו בתרבות, בקשתות ובחצים, ואפילו ברובים, והכינו גלי אבנים על הגגות; כן הכריזו על צום ותפילה. האספסוף של קאהיר תקף אותם, אך היהודים התגוננו והרגו כשלושים מתוקפיהם. לפי קפשאל, היה זה צדקה, המנהל השומרוני של המטבעה המלכותית, אשר הסית את הסולטאן נגד היהודים והבטיח לשלם לו חמישים אלף זהובים, אם יתן לו הסולטאן לעשות ביהודים כטוב בעיניו; טומאן באי הסכים. לאחר מפלת הממלוכים בקרב רידאניה שליד קאהיר, קיבלו היהודים את פני הסולטאן וספרי תורה בידיהם.⁷

אמיתותו ההיסטורית של הסיפור מוטלת בספק. אבן איאס, הכרוניקאי בן קאהיר, שהיה עד ראייה לכל אירועי הכיבוש העות'מאני והשנים הראשונות שלאחריו, ואשר תיעד כל אירוע חשוב שהתרחש בעיר, אינו אומר דבר על תקיפה כביכול של הרובע היהודי.⁸ כן לא סביר שהיהודים החזיקו ברשותם נשק חם, אשר הממלוכים בעצמם לא אימצו מסיבות חברתיות ותרבותיות. ומעל לכול, היהודים, בעלי הניסיון הארוך של חיים כמיעוט חלש, לא היו מתגרים במשטר הממלוכי דווקא בהיותו נתון במצוקה. אבל הסיפור ממחיש את שנאת היהודים לממלוכים ואת אהדתם לעות'מאנים; כן משתקפת

5 שטראוס (אשתור), אהל אלד'מה.

6 שטובר, סמברי, עמ' 290.

7 שמואלביץ, לפי קפשאל. בקאהיר לא היה מנהל בית מטבע שומרוני בשם צדקה, ואולי שורבב לכאן צדקה, מנהל בית המטבע של דמשק. ראה אבן איאס, ה, עמ' 53.

8 אבן איאס, ה, המתאר בפירוט את הכיבוש ואת חמש השנים שלאחריו.

בו האיבה המסורתית שבין היהודים לשומרונים, אשר נתפסו בעיני השלטונות כחלק מהקהילה היהודית (הקהילה השומרונית הקטנה היתה עשירה ובעלת השפעה אצל השליטים).

מיד לאחר הכיבוש הגלו העות'מאנים מקאהיר לאסתאנבול קבוצות של נכבדים ובעלי מלאכה, ובין הגולים היו גם יהודים. עם זאת אין לראות בצעד זה מעשה אנטי־יהודי, שכן הוא נועד להעביר לבירה העות'מאנית קבוצות בעלות מיומנויות שהיו נחוצות לעות'מאנים, כמו סוחרים, בעלי מלאכה ופקידי ממשלה. היהודים שהוגלו בשיטת ההגליה העות'מאנית (sürgün) נבחרו לא בגלל דתם, אלא בגלל מיומנויותיהם הכלכליות, שהעות'מאנים רצו בהן בבירתם. יש הוכחות לכך שהמשפט העות'מאני היה הוגן יותר כלפי היהודים מאשר המשפט הממלוכי. הדבר התבטא במקרה של יהודי, שהעז לתבוע לדין אמיר בעניין כספי, ואף זכה בדין אצל הקאדי העות'מאני; מקרה כזה לא היה יכול לקרות תחת השלטון הממלוכי.⁹

בשנת 1520, בהתקבל הידיעה על מותו של הסולטאן סלים באסתאנבול, היו יהודי קאהיר בסכנה מצד הניצ'ירים, אשר טענו כי בהסתמך על 'נוהג ישן' הם עומדים לבזוז את רובע היהודים עם מות הסולטאן. היהודים ביצרו את הרובע והחביאו את אריגיהם היקרים, אך הניצ'ירים לא ביצעו את זממם לאחר שקיבלו סכום כסף ממפקדיהם.¹⁰ עם זאת הסכנה הגדולה ביותר ליהודים היתה, כאמור, בזמן שתי המרידות נגד העות'מאנים, מרידות שניסו לחדש את ימי הסולטאנות הממלוכית על־ידי אחמד פאשא ועלי באי אל־כביר. אחמד פאשא היה מושל מצרים מטעם העות'מאנים, אשר הכריז על עצמו כסולטאן ומרד בסולטאן סלימאן. במאמציו לסחוט כספים לחץ את הקהילה היהודית, ולפי קפשאלי, אפילו זמם לחסלה כליל. כאשר טבע אחמד פאשא מטבעות בשמו, ברח אברהם קשטרו, המנהל היהודי של בית המטבע, לאסתאנבול לדווח לסולטאן על הנעשה. דיכוי המרד על ידי קבוצים אמירים נאמנים לאסתאנבול בא כישועה גדולה ליהודים, אשר חגגו את המאורע ב'פורים של מצרים'.¹¹

ארגון פנימי: ביטול הנגידות

בימי הסולטאן סלימאן קאנוני נהנו היהודים, כיתר תושבי הפרובינציה והאימפריה, משלטון יציב, מסודר וצודק. האימפריה העות'מאנית היתה כמובן 'מדינת שריעה', הנשלטת על־ידי ההלכה האסלאמית. בני החסות נחשבו לאזרחים מדרגה שנייה: נדרש מהם לשלם את מס הגולגלת, ה'ג'זיה' (או ה'ג'ואלי'), לענוד סימני לבוש מפלים, ולסבול אפוליות

9 וינטר, יחסי היהודים, עמ' 376-378.

10 שם, עמ' 378.

11 קפשאלי, ב, עמ' 147-201.

חברתיות שונות, אם כי נהנו מהגנת המדינה על חייהם, על רכושם, על דתם ועל האוטונומיה הפנימית שלהם. השלטונות הכירו בבתי הדין של העדות הלא־מוסלמיות ובהנהגתן הפנימית. דווקא בתחום זה נראה היה כי חלה נסיגה מסוימת במעמד מנהיגי היהודים, הנגיד. משרה זו סימלה ומימשה את האוטונומיה של היהודים במצרים תחת שלטון האסלאם, בהיותה עתיקה ונחשבת כהמשך היסטורי של ריש גלותא' הבבלי. הממשלה היא שמינתה את הנגיד, שנקרא בערבית 'ראיס אליהוד' (ראש היהודים), לאחר שהשתכנעה כי המועמד זכה בתמיכת האישים החזקים בקהילה. לנגיד ניתנו סמכויות רחבות כלפי הקהילה והיתה לו הרשות להטיל עונשים שונים; לנגידים רבים היה מעמד רם במנהל הכספי של המדינה. הנגידים לא היו בדרך כלל המנהיגים ההלכתיים והרוחניים, אך ציפו מהם לתמוך בלימודי דת במצרים ובארץ־ישראל. שני הנגידים האחרונים בתקופה הממלוכית, נתן־יהונתן הכהן שולאל וקרובו יצחק הכהן שולאל, היו בני משפחה ספרדית, שהגיעה למצרים לאחר שהות בצפון־אפריקה. שניהם היו סוחרים בינלאומיים מצליחים. ר' יצחק הכהן שולאל היגר לירושלים מיד עם הכיבוש העות'מאני של מצרים, אולי כדי להתחמק מההגליה לאסתאנבול שהיתה מנת חלקם של יהודים נכבדים אחרים.¹²

ר' יוסף סמברי, בן המאה הי"ז, מספר בכרוניקה העברית הגדולה שלו 'ספר דברי יוסף' על תולדות הנגידות. לפי סמברי, כהונת הנגידות המשיכה להתקיים עשרות שנים לאחר הכיבוש העות'מאני; הוא מכנה את אברהם קשטרו, מנהל בית המטבע בתחילת השלטון העות'מאני, שנזכר לעיל, בתואר 'נגיד', ומוסיף שיהודים מאסתאנבול היו נשלחים לשמש כנגידים עד שהתמנה ר' יעקב בן חיים תלמיד. תלמיד העליב את ר' בצלאל אשכנזי, שהיה אז רבה הראשי של קאהיר, והוא החריס את הנגיד; תלמיד התלונן בפני המושל העות'מאני, וטען כי הרב 'לא חס על כבוד מלכות', כלומר, העליב את משרת הנגידות, שהיא מינוי אימפריאלי. לעומתו הסביר ר' בצלאל אשכנזי למושל, כי מאז גלות ישראל מארצו, שום יהודי אינו יכול להיקרא מלך, וכיוון שהנגיד הוא ביטוי מקביל למלך, יש בכך משום מרידה במלכות, ולכן החריס הרב את הנגיד. הפאשא כעס וגירש את תלמיד ממצרים. מאז, כותב סמברי, לא נשא שום יהודי את התואר 'נגיד'. כאשר בא יהודי מאסתאנבול לעמוד בראש הקהילה, הוא נקרא רק גיליבי (צ'לבי, כלומר אציל).¹³

סמברי כתב את ספרו מאה וחמישים שנה לאחר הכיבוש העות'מאני של מצרים, וחוקרים מודרניים מעדיפים את עדותו של ר' דוד בן אבי זמרא, מנהיגם הרוחני והחברתי של יהודי מצרים במשך ארבעים שנה, שהיה בן הזמן.¹⁴ הוא לא היה היסטוריון, וכתב בעניין זה כמסיח לתומו, ולכן גירסתו מהימנה הרבה יותר, ועדותו אינה מותירה כל ספק, כי הנגידות בטלה עם הכיבוש העות'מאני. ואלו דבריו:

12 דוד, משפחת שולאל.

13 שטובר, סמברי, עמ' 141-142.

14 דוד, הנגידות; גולדמן, עמ' 187 ואילך.

עד שמלכו התוגראין ואע"ג דבטלה הנגידות בעונותינו ואין לנו הורמותא, נשאר המנהג הראשון, שיהיה דן יחידי דיין אחד במקום הנגיד, ובוררין להם הציבור מי שראוי לכך וממנין אותו לדיין עליהם... והוא דן יחידי.¹⁵

דיין זה היה, כמובן, הרדב"ז עצמו, כותב הדברים. מה גרם לביטול הנגידות עם הכיבוש? על כך אין דבר מפורש במקורות, וההיסטוריונים המודרניים שדנו בנושא לא ניסו להסביר את הדבר. עם זאת ננסה למצוא מענה על השאלה, אף כי בהעדר עדות ישירה בת הזמן יהא כל נסיון כזה בגדר ספקולציה בלבד המעוגנת במדיניות העות'מאנית בפרובינציות החדשות בכלל ובמצרים בפרט. מתיאורו המפורט של אבן איאס (ומקורות אחרים, פחות חשובים), בולטת העובדה, כי כל המינויים האימפריאליים במצרים ניתנו לאנשים שבאו ממרכז האימפריה, בדרך כלל מאסתאנבול, ואנשים מקומיים לא נבחרו בתקופה זו. קביעה זו נכונה לגבי המושל עצמו,¹⁶ מפקדי הצבא, הקאדי הראשי, ראשי המנהל, נקיב אל-אשראף (=ראש האצילים) ואתרים.¹⁷ מצד שני, קשה היה להטיל על העדה היהודית האוטונומית מנהיג שבא מהחוץ ושאינו מוכר לראשי הציבור ואינו מקובל עליהם; דבר זה היה מביא בוודאי למתחים קשים, כפי שאכן רומז סיפורו של סמברי על הריב בין תלמיד לאשכנזי. ייתכן גם, שהמשרה פשוט הופסקה ולא בוטלה רשמית ובבת אחת; דבר דומה קרה ביחס למשרות הקאדים הראשיים במערכת הדתית האסלאמית המצרית. אפשר שבריחתו לירושלים של יצחק שולאל, הנגיד האחרון, עם הכיבוש, הקלה על הממשל החדש, אשר היה שרוי ממיאל בתהליך של ניסוי ותהייה. יש עדויות לכך, כי הממונה על בית המטבע, שהיה היהודי בעל ההשפעה הרבה ביותר במצרים, בא לפעמים מאסתאנבול עם הפאשא (אם כי לא תמיד). המושלים נתמנו לתקופות קצובות, ומינוים היה צריך להתחדש מדי שנה. לאור זאת, השארת המשרה במתכונת הקודמת של מינוי הנגיד עליידי הממשלה על סמך הסכמה רחבה בקרב הקהילה היהודית היתה הופכת לבלתי אפשרית. אולי יש בדברי יוסף סמברי בכל זאת גרעין היסטורי: משתקפת כאן היריבות הטבעית בין המנהיג המקומי ליהודי שנשלח מאסתאנבול, וכן המתח שבין המנהיגות הדתית והחילונית.

גם לאחר ביטול הנגידות לא נותרה הקהילה ללא הנהגה. בצד הנהגה הדתית והדיינים, שאליהם התייחס הרדב"ז בקטע שצוטט לעיל, היה כאמור הממונה על בית המטבע ואיש הכספים החשוב ביותר בקאהיר המנהיג הטבעי. זה היה למשל מעמדו של אברהם

15 רדב"ז, סי' תתקמד.

16 להוציא את ח'איר ב', המושל העות'מאני הראשון, שהיה מושל מחוז חלב בתקופה הממלוכית, וזכה למינויו כגמול על בגידתו בסולטאן הממלוכי קאנצה אל-גורי. סיבה נוספת למינויו היתה להקל על העות'מאנים לבסס את שלטונם במצרים באמצעות אדם, הבקיא בנבכי המינהל והפוליטיקה המקומיים.

17 שריף, רבים: אשראף – מי שמתייחסים או טוענים לייחוס לנביא מוחמד; ראה וינטר, החברה המצרית, עמ' 32 ואילך, 37 ואילך, 111 ואילך, 192 ואילך.

די קשטרו שנוכר לעיל.¹⁸ הוא לא נקרא נגיד, אבל כפי שהוכיח פרופ' חיים גרבר על יסוד מסמך תורכי, הוא נחשב על-ידי השלטונות כמנהיג היהודים ונקרא 'אמיר אל-מלה אליהודיה'; אדון הקהילה היהודית.¹⁹ מנהיגים מסוגו, שהיו לעתים היועצים הפיננסיים של המושלים, ידועים בכל התקופה העות'מאנית.

הקהלים

המאמר הנוכחי דן ביחסי היהודים עם השלטונות ולא בארגון הפנימי של הקהילה היהודית, אך לעתים יש קשר הכרחי בין השניים. במחקרו על יהודי מצרים בתקופה הנידונה, המבוסס על ספרות השו"ת, מסכם ד"ר מיכאל ליטמן את הקהלים כלהלן:

א. המוסתערבים – תושבי הארץ הקדומים, שהתערו בתרבות הערבית וחיו במצרים לפני בוא מגורשי ספרד.

ב. הספרדים – גולי ספרד ופורטוגל.

ג. הלועזים – יוצאי איטליה, לרבות מגורשי סיציליה (1492).

ד. המערביים או המוגרבים – יוצאי צפון אפריקה.

ה. השאמים – יהודים מסוריה (כולל ארץ-ישראל).

ו. הקהילה האשכנזית הקטנה.

בין הקהלים היו הבדלים ברקע, במוצא, בשפה ובמנהגים דתיים, בנוסחי תפילה, בבתי כנסת נפרדים, בקופות צדקה נפרדות וכו'. השלטון העות'מאני הכיר בכל קהל כביחידה נפרדת ולפי זה נגבו המסים. ליטמן מציין, כי אין עדויות על קיום קהלים נפרדים במאה החמש-עשרה, והעדויות עליהם הן רק מהתקופה שלאחר הכיבוש העות'מאני.²⁰ גם בעניין זה יש לחפש את ההסבר לתופעה באופיו ובגישתו של הממשל העות'מאני, אשר נטה להיות יותר ביורוקרטי ופורמליסטי מהמקובל במדינות אסלאמיות אחרות, ואשר עודד הופעת חלוקות ויחידות מגובשות נבדלות. חוקרי האימפריה העות'מאנית בכלל, ומצרים העות'מאנית בפרט, מכירים, למשל, את התופעה של הבלטת הייחוד של שכונות עירוניות בערי האימפריה. המשטר העות'מאני גרם להיווצרות גילדות מקצועיות בערים, שהיו הרבה יותר ממוסדות ופורמליות מאשר ארגוני בעלי המלאכה והסוחרים של העבר. אותה מגמה נראית גם לגבי מסדרי הצופים, ארגון האשראף (צאצאי הנביא) ועוד. ייתכן מאוד, כי אופי זה של הממשל העות'מאני גרם להתגבשות הקהלים או לפחות לחידוד קווי הפרדה שביניהם.²¹

18 דוד, הנגידות.

19 גרבר.

20 ליטמן, עמ' 31-32, וכן עמ' 38.

21 וינטר, החברה המצרית, עמ' 30-129, 189, 248.

מנהל פיננסי

גורם מרכזי ביחסים שבין היהודים והשלטון בתקופה העות'מאנית היה עיסוקם של יהודים רבים בתחום המינהל הפיסקאלי. חברו כאן כישוריהם של היהודים, בייחוד יוצאי ספרד שביניהם, עם צורכי המדינה. הממשל השתמש בכישוריהם ובקשריהם של היהודים – בנסיונם המינהלי, הפיננסי, הלשוני ובקשריהם הבינלאומיים. יהודים הועסקו בניהול בית המטבע וגם בעבודות הטכניות הקשורות במוסד זה. יהודים רבים היו חלפנים, גובי מסים, שלמים לצבא, מוכסים, וכיוצא בזה. רבים עסקו באֶלְתָּזָאם, חכירת גביית מסים. האלתזאם הוא שיטת חכירה של גביית מסים מיחידות הכנסה שונות באמצעות מסים ומכסים שנקראו מְקָאטְעָאָת. היתה באימפריה, וגם במצרים, שיטה אחרת לגביית מס, היא האֶמְאָנָת, גביית מס על־ידי אמין, שהוא פקיד גבייה המקבל משכורתו מהממשלה. האלתזאם ניתן במכרו לכל המרבה במחיר, ויהודים רבים ניהלו כמלתזמים את בתי המכס של נמלי מצרים באלכסנדריה, דמיאט, בולאק ואף אלטור שבחוף סיני. היו יהודים בעלי אלתזאם למוצרים מסוימים, כמו תבלינים או למלפפונים המפורסמים מסוג חִי'אָר שֶנְבֶּר, שהיו בשימוש כחומר משלשל.²²

עם שילובה של מצרים באימפריה העות'מאנית הגדולה גדלה בה הפעילות הכלכלית הקשורה בסחר הבינלאומי עם המזרח והמערב ובחגי' למכה, וכאמור, היהודים השתתפו בפעילות זו, הן כסוכנים ממשלתיים וכמלתזמים והן כסוחרים. חשוב להזכיר, כי במצרים לא יושמה שיטת 'הפיאודליזם' הצבאי העות'מאני, התימָאר, שהיה השיטה הקלאסית לגבי מחוז שנטמע לחלוטין באימפריה. היתה זו שיטה צבאית־פיסקאלית, שלפיה קיבלו אנשי צבא לדרגותיהם הכנסות מכפרים בתחומי הממלכה, ותמורת הכנסות אלה היה עליהם להחזיק בשטח חיילים, ששמרו בשטח על החוק והסדר, והיו צריכים להיות נכונים לצאת למלחמה בהינתן הפקודה. העות'מאנים הבינו, כי מצרים, בהיותה פרובינציה ענקית בעלת פוטנציאל כלכלי אדיר, ועם זאת רגישה בגלל כלכלתה המיוחדת ותלותה המוחלטת כמעט בהשקיה מן הנילוס, אינה מתאימה לסידור זה, ומוטב להשאיר את המנהל פחות או יותר בדפוסים הקודמים.²³ במאה הט"ז היתה מצרים בסיס לוגיסטי חיוני לפעולות העות'מאנים בים האדום (בתימן ובחבש), אבל בניגוד גמור לאזורים אחרים באנטוליה ובאירופה, לא היתה מצרים מעולם בקו החזית האימפריאלי. השליטה במצרים היתה קלה, והפרובינציה הוחזקה באמצעות מספרים קטנים יחסית של חיילים עות'מאנים,²⁴ וכאמור, מאז הדיכוי המהיר של מרידת אחמד פאשא 'הבוגד' לא היו נסיונות לחזור על מעשהו עד קרוב לסוף התקופה העות'מאנית. חשיבותה של מצרים לאימפריה היתה אפוא יותר כלכלית מאשר צבאית. מצב דברים זה היה נוח ליהודים, אשר היו אמצעי חשוב לניצול הכלכלי של מצרים על־ידי הממשלה העות'מאנית.

22 וינטר, יהודי מצרים; שטובר, מוכסים יהודים.

23 שאו.

24 וינטר, החברה המצרית, עמ' 39 ואילך.

יהודים אחדים הגיעו לעושר ולהשפעה. לדוגמה, שמואל כהן, שחי במחצית השנייה של המאה ה־17, היה לפי הצווים העות'מאניים ממונה על בית המטבע, מפקח על איכות המטבע (צֶאֱתָבִי עֵיֶאֱר) ומלתום המכס בנמלי אלכסנדריה ודמיאט ובעל האלתזאם על מלפפוני החיאר שנבר.²⁵ מעמדם הרם של יהודים כאלה גרם לקנאה ולשנאה מצד המוסלמים, והיו יהודים שנפלו קורבן לתככי אויביהם, אך הם הביאו תועלת כספית למושלים, אשר בדרך כלל הגנו עליהם כל עוד היה הדבר אפשרי. אותו שמואל כהן הוחזק בתפקידו עלידי המושל, אף שצווים חוזרים ונשנים מצד הסולטאן תבעו את פיטוריו. מפורסם במיוחד הוא מקרהו של יאסיף (יוסף) אלייהודי, הוא ליאון צפיר, מנהל בית המטבע ומנהיג יהודי מצרים בסוף המאה ה־17, אשר נקרא להתייעצות לאסתאנבול, וחזר כדי לייעץ לפאשא מושל מצרים כיצד להגדיל את המסים על הקפה ועסקים אחרים, שבהם היו מעורבים סוחרים רבים וגם אנשי חיל היניצירים. החיילים וההמון הרגוהו, וההמון כילה זעמו בגופתו, ולא הועילו מאמצי הפאשא להגן על חייו.²⁶ היו גם מקרים בודדים, שבהם הרג המושל את יועצו היהודי. בשנת 1042/1633 אסר חיליל פאשא את היהודי יעקב (אשר לדברי הכרוניקאים 'היו כל המינויים במצרים בידי' במשך זמן רב), שילם לנושיו את חובותיו והוציאו להורג.²⁷ אותו גורל נפל בחלקו של רפאל יוסף, שהיה צראף באשי (החלפן הראשי) למושלי מצרים בשנות השישים של המאה ה־17, וכן מלתום של מכס אלכסנדריה, וחוסל ביוזמת מתנגדיו בשנת 1669. גורלו של היועץ היהודי היה לעתים קרובות קשור בגורל הפאשא שלו. מחמד פאשא 'אבו אל־נור' (כיהן בשנים 1652-1656) נקרא לאסתאנבול ולדברי סמברי: 'מאחר שבאו ממצרים הרג המלך אותו ואת היהודי אשר בא עמו למצרים השר חיים פרץ נ"ע'.²⁸

אחמד פאשא אל־דפתרדאר, מושל מצרים, נקט צעד יוצא דופן, כאשר פיטר בשנת 1676 את כל החלפנים היהודים משירות הדיואן (ממשלת מצרים) ומינה במקומם חלפנים מוסלמים מחג'אז. אולם התברר, שליהודים לא היה תחליף ממשי, כי הם היו יעילים וישרים. רק בימי עלי באי אל־כביר, כאשר הופיעו במצרים הסורים הקתולים, בעלי כישורים פיננסיים ומנהליים דומים, ניתן היה לראשונה לוותר על שירותי היהודים.²⁹ לשם הערכת עמדת השלטונות כלפי היהודים מעניין לנתח את לשון הצווים, שבהם מועלות טענות שונות, מהן חמורות מאוד, כלפי היהודים בתפקודם כמנהלי המכס ובית המטבע. אותו שמואל כהן, שנזכר לעיל, נאשם כי במסווה של חיפוש הברחות מכס ערך בדיקות על גופן של נשים מוסלמיות; כן עיכב בכוונה את היוצאים למכה וגבה מהם

25 וינטר, יהודי מצרים, עמ' 11, לפי מסמכי המ"ד.

26 על הפרשה ראה בר.

27 וינטר, יחסי היהודים, עמ' 388.

28 שטובר, סמברי, עמ' 313 ואילך.

29 וינטר, יחסי היהודים, עמ' 381-382. הן אוליא צילבי, הנוסע התורכי בן המאה ה־17, והן אדוארד ליון, האנגלי שתיאר את מצרים במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה, מעידים על יושרם של היהודים בעסקים, אף ששני המחברים האלה מגלים יחס עויין ליהודים. ראה שם.

מכס יותר מהמגיע. מושל מצרים, אשר אליו הופנה הצו מטעם הסולטאן על סמך תלונות של רבי חובלים באניות סוחר, נצטווה לבדוק את הטענות, ואם הן נכונות, לפטר את שמואל כהן ולמנות במקומו מוסלמי דתי הראוי לתפקיד.³⁰ בטענה אחרת מאותה תקופה (1577) נאשמים המוכסים היהודים בנמל סואץ בהתאנות לעולי הרגל למכה, והמושל מצווה לפטרם ולמנות במקומם מוסלמים.³¹ כלומר, בניסוחים שאינם תואמים את כללי ההגינות וההיגיון, מורחבת הטענה נגד יהודים ספציפיים ליהודים בכלל. נכון, כי מודגש שאסור לפטרם ללא בדיקה יסודית, אבל אם ימצאו אשמים, אין למנות שום יהודי אחר במקומם.

בצווים אחדים מהמחצית השנייה של המאה הי"ח מוטל ספק חמור ביושרם של היהודים עובדי בית המטבע, והם נאשמים בהשחתת המטבע. הצווים קובעים, כי בניגוד להוראות הסולטאן, שמטבעות הזהב המיוצרים בבית המטבע בקאהיר חייבים להתאים במשקלם ובטוהרם לאלה המיוצרים באסתאנבול, חלו פירוט והשחתה במטבעות הזהב של קאהיר. לפי הצו, האשמים הם היהודים המועסקים בבית המטבע, האסתאבאשים והדגמאגים, אומנים וחותכי המטבעות.³² בצו אחר מאותה תקופה נאשמים יהודים שהם סרמיאגים, מלווי כספים, ומבאייעים, סוכנים ממשלתיים הקונים מטבעות ישנים עבור בית המטבע. כל אלה מתערבים בענייני בית המטבע, ויש להם משתפי פעולה, גם לאייהודים. בין עבריינים אלה נזכר צאחביי עיאר (לא ברור אם מדובר ביהודי במקרה זה). הצו הסולטאני מטיל את האחריות גם על השלטונות במצרים, כולל הוואלים, הם הפאשות מושלי מצרים עצמם, שאינם מפקחים כראוי על הנעשה, וקובע כי יש להרחיק את הסוכנים והסוחרים מעסקי בית המטבע ולהחמיר את הפיקוח ואת הענישה.³³

טענות דומות מצד השלטונות על עיסוק בלתי-חוקי של יהודים בזהב הופיעו במשתמע כבר בקאנון נאמהיי מצר, קובץ התקנות לניהול ענייני מצרים, שהוציא הוויזר הגדול אבראהים פאשא לאחר דיכוי מרד אחמד פאשא. שם נאמר, כי החלפנים מן העיר יוצאים לכפרים, קונים זהב ואוגרים אותו, וכאשר זקוק בית המטבע לזהב, נאלצים הסוחרים לפנות לחלפנים ולשלם להם מלוא דרישותיהם. כעבור שלוש מאות שנה, בראשית המאה הי"ט, כותב ההיסטוריון אליג'ברתי, כי היהודים, אשר מתפקדים היה לספק זהב לבית המטבע, נאסרו והוכו, כי מטבעות הזהב נעלמו מהשווקים.³⁴

30 מ"ד, 7, מס' 659, עמ' 302, 13 בשעבאן 975.

31 מ"ד, 30, מס' 691, עמ' 299, 28 ברביע אל-אוול 985.

32 מ"מ, 8, מס' 395, עמ' 197, אואסט ג'מאדה אל-אולא, 1179.

33 מ"מ, 8, מס' 343, עמ' 171-172, אוואל צפר, 1179; מס' 345, עמ' 172-173 (אותו תאריך); מס'

380, עמ' 188-189, אואחיר רמדין 1179; מס' 475, עמ' 242-245, אוואל מחרם 1180.

34 וינטר, יחסי היהודים, עמ' 379-380.

עבדים ושפחות

השריעה אינה אוסרת על הדימים להחזיק בעבדים ובשפחות, אם הם אינם מוסלמים. כך למשל, קובע אבן נג'ים, משפטן מצרי ידוע במאה ה־17, כי הדימי חייב למכור את עבדו או את שפחתו, אם אלה מתאסלמים.³⁵ אך כבר בימי הממלוכים, ושוב בימי העות'מאנים, ניסו השלטונות לעתים למנוע מהדימים את הזכות שהיתה מובנת מאליה לגבי מוסלמים להיות בעלי עבדים ושפחות. אחד הנימוקים המועלים הוא החשש, שמא יעברו העבדים והשפחות לדת אדוניהם. פרשה ידועה, הקשורה בשפחתו של אברהם קשטרו, מנהל בית המטבע בראשית השלטון העות'מאני במצרים, מעידה על חולשתו של יהודי, אפילו תקיף כליכך, נוכח המשפט המוסלמי, בשעה ששפחתו, שילדה לו בת, התאסלמה ועזבה אותו עם בתה. נסיונותיו של קשטרו לשחד את הקאדי ולבקש את סיועו של המושל לא הועילו לו.³⁶

מעניין שבצווים מהמאה ה־17 מופיעים בהקשר זה יהודים ולא נוצרים. אך, כרגיל, עצם החזרה על איסורים אלה בצווים מוכיחה, כי הביצוע לא היה מלא ויהודים, כתושבים אחרים של מצרים, המשיכו להיות בעלי עבדים עד למאה ה־17.³⁷ נראה, כי המצב היה לעתים לא ברור ולא חד־משמעי. הרדב"ז מתלונן 'שלא כדין עושים עמנו למנוע אותנו מלקנות שפחות ואין זה דינא דמלכותא'.³⁸ לעומתו כותב ר' יעקב קשטרו בתאריך מאוחר במאה ה־17:

כי אין גזרת המלך אלא על הישמעאליות או על מי שהיא ספק ישמעאלית ואף גם זאת היא מפני קיום וחיווק דתם, לא מחוקי המלכות. וכמה מאמרים (כלומר, צווים, אמריי שריף) שלח המלך ירום הודו לעירנו זאת כתוב מפורש לבל ישתעבדו השפחות הישמעאליות ליהודים. וכתוב בהם לחקור הדבר היטב וכך עושים, והשפחה הנוצרית השופט (הקאדי) בעצמו כותב לו חוג'ה (מסמך הקנייה) איך (כנראה צ"ל אם) היא נוצריה... זאת ועוד אחרת, שגם בשפחות הישמעאליות אין גזרת המלך יר"ה להפקיע שעבודתן, אדרבא גזור למכרם לעכו"ם והאדון מקבל דמי השפחה בשוק הפרהסי"א.³⁹

מנוסח דברי קשטרו ברור, כי הוא הכיר במדויק את סגנון הצווים הסולטאניים, אמריי שריף, שנשמרו בקובץ מהמה דפתרל'י. בכל הצווים נאמר, כי יש להכריח את הדימים למכור את עבדיהם ושפחותיהם למוסלמים, אך תמיד מודגש, שאין לנצל את המצב כדי לעשוק את הדימים, ויש לאפשר להם למכור את עבדיהם ושפחותיהם במחיר מלא (כלומר, במחיר השוק) ותמיד דרושה חקירה יסודית לברר את המצב לאשורו.⁴⁰

35 אבן נג'ים, דף 54.

36 אבן איאס, ה, עמ' 442-443.

37 וינטר, יחסי היהודים, עמ' 395-397.

38 רדב"ז, ד, סי' מח.

39 קשטרו, סי' טו, 2.

40 השווה את נוסח התעודות התורכיות בקובץ מ"ד – ראה למשל תעודה 73, מסי' 932, עמ' 422, 13

בגדי אפליה וסימנים מזהים

השליטים במצרים, כמו בארצות אסלאמיות אחרות, חייבו כאמור את הד'מים להיבדל מהמוסלמים בלבושם ובייחוד בכיסוי הראש – פרטים על כך הבאנו במקום אחר.⁴¹ כאן יצוין, כי למרות שהשלטונות במצרים העות'מאנית לא היו בדרך כלל קנאים, הרי קיימות בידינו עדויות מסוף המאה ה־17 על גזירות חדשות בכיוון זה. הלבוש המיוחד לד'מים (ובניהם, הבדל בצבע הטורבאנים בין יהודים לנוצרים) לא היה בגדר רדיפה אלא הבחנה והבדלה, שהן טבעיות במשטר האסלאמי המסורתי, אשר לפיו כל אדם חייב להיות מוזהה בהופעתו לפי דתו ולפי קניימיה אחרים. חשוב להדגיש, כי הגזירות באו מהשלטון המקומי ולא מאסתאנובול. ייתכן, כי יש לראות בכך אות לירידת כוחם של המושלים, שהחלה בסוף המאה ה־17. היחלשותם התבטאה במרידות חיילים ובהתרופפות חמורה של המשמעת בצבא. אולי ניסו המושלים לרכוש לעצמם אהדה עממית בנקטם צעדים מחמירים כלפי הד'מים.

מסים

גם לגבי תשלום הגִזְיָה (או הג'נאלי) הוא מס הגולגולת, נושא מרכזי ביחסי הד'מים עם הממשל, יש להבחין בין השלטון המרכזי לממשל המקומי. כפי שכבר ציינו במקום אחר, קיים קושי להבחין בין יהודים לנוצרים (ובין הנוצרים לעדותיהם השונות), שכן בדרך כלל מדברים המסמכים הרשמיים על ד'מי, וגם כאשר מוזכרות העדות איי אפשר לקבל מושג על גודלן. השלטונות המצריים מוזהרים עליידי שלטונות האימפריה, שלא יוכל איש מהד'מים להתחמק מתשלום המס, ושאיש מהם לא ייחנה מהגנה שתשחרר אותו מכך.⁴² מעניין שהטיפול במס הגזיה הועבר בשלב מסוים ממצרים לאסתאנובול. ייתכן שהסיבה לכך היא שבעניין זה לא סמכו בממשלה המרכזית על הממשל המקומי במצרים, שבו לד'מים היתה השפעה רבה.

בצו משנת 1180/1766 יש ידיעה נדירה על פקיד מיוחד לגביית הגזיה מהקהילה היהודית, בניגוד למה שנאמר לעיל על טיפול משותף בכל הד'מים המשתקף בצווים הסולטאניים. בצו נאמר במפורש, שעל הפקיד להיות בקי בכתיבה בתורכית (זו עוד הוכחה להחלטת המרכז שנושא הגזיה יהיה בידיו ולא בידי פקידים מצריים).⁴³ בקהילה היהודית היתה סולידריות בנושא המסים, ובמקורות העבריים נאמר בפירוש

בשואל 1003.

41 וינטר, יחסי היהודים, עמ' 392–393.

42 שם, עמ' 390–392.

43 מ"מ, מס' 402, עמ' 201, אואאל מחרם 1180.

שמוכרחים לעזור לעניי הקהילה, שאינם יכולים לעמוד בנטל המסים. אי־תשלום עלול להביא לתוצאות חמורות – מאסר ועינויים – ולכן יש לתת עדיפות לתשלום חובות לאוצר על כל דבר אחר.

הגישה המקובלת בקרב היהודים היתה לשחרר תלמידי חכמים במצרים ובארץ ישראל מתשלום מסים כדי שיוכלו להתפנות ללימודיהם. הפטור חל לדעת פוסקי הדור גם על תלמידי חכמים עשירים.⁴⁴ הממשלה, אשר שחררה ממסים תלמידי חכמים וכלי קודש מוסלמיים, לא שחררה את תלמידי החכמים היהודים, ופירוש הפטור היה, כמובן, הטלת מכסתם על חבריהם לקהילה.

בתי הדין

במסגרת האוטונומיה קיימו היהודים בתי דין של הקהילה, ובהם כיהנו כדיינים רבנים מלומדים ובעלי סמכות הלכתית, שהגדול ביניהם בתקופה הנידונה היה הרדב"ז שימלך על ישראל ארבעים שנה. לבית הדין היתה הסמכות להטיל את מרותו, לקנוס ולמנוע יציאה מן העיר. הסנקציה החמורה ביותר שעמדה לרשותו היתה הטלת חרם. בקרב היהודים היתה רתיעה מובנת מפנייה ליערכאות של גויים, אך הדבר היה בלתי־נמנע לעתים, כמו במקרה של סכסוך בין יהודי ומוסלמי, או במקרה של בעל דין יהודי סרבן.⁴⁵ בית המשפט השרעי של הקאדים היה בית המשפט היחיד, שהיה לו מעמד רשמי וכללי, והיה צריך להתייצב לפניו במקרים של ענייני מקרקעין, כמו קניה, מכירה, או הפיכת נכס להקדש (וְקָדַשׁ). הרבנים הכירו בחוקיותם של כל מסמכי הממשלה, פרט לתעודות גירושין ושחרור עבדים, שהיו חייבות להיכתב בידי לבלרים יהודים ולפי דיני ההלכה.⁴⁶

הקדשים

במקורות נזכרים מקרים רבים של יהודים, שהפכו רכוש פרטי (במעמד מֶלֶךְ) להקדש. הדבר מעיד על כך שבידי יהודים היו מקרקעין, שכן על מנת להפוך נכס לווקף, הוא היה חייב להיות רכוש הפרטי של המקדיש. באחת מתשובותיו מתיר הרדב"ז להחליף נכס אחד באחר, אם המקדיש מאמין שבכך יש משום הגדלת רווחי ההקדש. מובן שזוהי

44 ראה, למשל, בורנשטיין־מקובצקי, עמ' 188, לפי שו"ת אלאשקר, סי' יט.

45 ראה שם, עמ' 146–147.

46 גולדמן, עמ' 153.

בדיוק הפרוזדורה של אַסְתֶּבְדָּאל, החלפת הנכס המוקדש, המוכרת היטב מדיני הווקף המוסלמי.⁴⁷

בידינו תעודות רשמיות אחדות (חֲגִיג), שהוצאו עליידי בתי משפט שרעיים במאות הי"ז, הי"ה והי"ט, שבהן נידונים ענייני יהודים, ששכרו נכסים מהווקף.⁴⁸ היחס המשתקף מלשון התעודות ומתוכנן הוא ענייני וקורקטי ומתאים, למשל, לממצאי פרופ' אמנון כהן שבדק את תעודות בית הדין השרעי בירושלים במאה הט"ז.⁴⁹

יחסם של היהודים לאימפריה העות'מאנית

היהודים ידעו להעריך נכוחה את כוחה וערכה של האימפריה העות'מאנית, אם כי נאמנותם הבסיסית היתה, כמובן, נתונה לדתם ולקהילתם. נכונה ומעניינת ההשוואה שעשה שמעון שטובר, בין 'דברי יוסף', ספרו ההיסטורי של ר' יוסף סמברי, שנכתב במחצית השנייה של המאה הי"ז, לבין 'סדר אליהו זוטא' של קפשאל, שנכתב במחצית הראשונה של המאה הט"ז. שטובר כותב, כי 'בעוד שסיפורו של קפשאל על הכיבוש העות'מאני של ארץ ישראל ומצרים גדוש מתח משיחי, הרי שסמברי ניטרל את כתיבתו על אירועים היסטוריים אלה מן ההיבטים המשיחיים-הגאולתיים... מסעי המלחמה של סלים ותוצאותיו היו לגבי דידו התגוששות בין מלכים מוסלמים ותו לא. בחיבורו אין כל ביטוי של הערכה לניצחון העות'מאני, והטיית הכף לחובת הצד הממלוכי תוארה בידי סמברי בלשון העובדות היבשות'.⁵⁰ הגורם שאפשר שוני זה שבין שני הכרוניקאים העבריים הוא ההבדל שבין דימוי של משטר שהיה במיטבו ואשר החליף משטר מנוון, לבין הניסיון המצטבר של מאה וחמישים שנות שלטון עות'מאני במצרים, אשר זוהרו הועם ככל שעבר הזמן. במקורות העבריים מן המאה הט"ז נמצאים ביטויים המעידים על יראת הכבוד שרחשו היהודים לשלטון. הרדב"ז דן באחת מתשובותיו אם מותר לברך 'ברוך שנתן שכבודו לבשר ודם' על הפאשא מושל מצרים (כלומר, לא מדובר אפילו בסולטאן, אלא בנציגו!);⁵¹ העקרון 'דינא דמלכותא דינא' היה מובן מאליו בעיני החכמים.⁵² היהודים היו מודעים לכך, שהשלטון עלול להיות אכזרי אם ממירים את פיו, או אם אין עומדים בתשלומים, שהוא מצפה מנתיניו, יהודים ולא-יהודים. עם זאת, הוא המגן מפני התנכלויות האספסוף או הסתת אנשי הדת המוסלמים. הרדב"ז מעיר באחת מתשובותיו, כי בימיו אין מרבים לשפוך דמים (של יהודים) מפני מורא המלכות.⁵³ הדבר היה ידוע, כמובן, גם לאנשי

47 בורנשטיין מקובצקי, עמ' 190, לפי הרדב"ז.

48 קובץ תעודות ערביות ממצרים העות'מאנית, מתוך אוסף פרטי בארצות הברית.

49 ראה כהן וסימון פיקאלי.

50 שטובר, סמברי, עמ' 39.

51 גולדמן, עמ' 153.

52 שם.

הדת המוסלמים – עבד אלוהאב אל-שעראני, הצופי החשוב בן אותה תקופה, מבין לרגשות הקנאים, שהיו רוצים להרוס כנסיות ובתי כנסת, אך הוא זוכר היטב מקרים שקרו, כאשר מטיף עממי, אשר ניסה להסית את ההמון להרוס בית תפילה של הדימים, נתקל בידו הקשה של השלטון, שלא סבל זאת.⁵⁴ אמנם יש ידיעות של רוכלים יהודים, שנרצחו בדרך בין הכפרים במסעותיהם לשם פרנסתם, אך קרוב לוודאי שאלה נרצחו על-ידי שודדים בגלל רכושם ולא בגלל שגאה דתית.⁵⁵

עקב מגעיהם התכופים של יהודים רבים עם השלטון לרגל עיסוקיהם באלתזאם לסוגיו ובמנהל הכספי, אין תימה שהם התמצאו היטב במינוח של הממשלה העות'מאנית. מכתביהם של הרדב"ז, ר' יעקב קשטרו, גאביוון ואחרים, ניכר, שדרכי המנהל העות'מאני היו מוכרות להם היטב; הם ידעו ערבית על בוריה והכירו גם את המינוח התורכיה-עות'מאני. קובץ השו"ת של ר' יעקב קשטרו, בייחוד, משקף את הנוסח המדויק של הצווים מסוג אמרי שריף, השמורים בקובץ מהמהדפתרי, הנמצא בארכיון המרכזי באסתאנבול. ר' יעקב קשטרו דן, למשל, בשאלת החזקה שיש ליהודי בעל אלתזאם – האם מותר או אסור לקחתה ממנו. הוא מבחין בין יהודי שבשירות אמין, פקיד האוצר, המקבל משכורת ואשר אינו בעל עמדה בכירה, ולכן העבודה בשירותו איננה מקנה חזקה, לעומת עבודה בשירות כאשף, מושל מחוזי, או שיח' ערב, האחראי למנהל מחוזי, שתפקידו מקביל לכאשף. האחרונים הם בעלי סמכות רחבה, הכוללת גם היתר להוציא להורג, והכאשף אחראי גם לנושא החשוב והרגיש של הפיקוח על הסכרים, כלומר על מערכת ההשקיה.⁵⁶

סיכום

מעמדם של יהודי מצרים היה יציב למדי במשך התקופה העות'מאנית, אף כי היו בו כמובן עליות וירידות. הם שגשגו ברובה של המאה הט"ז, בתקופת שלטונו של סלימאן המפואר. הם עברו גם משברים קשים, פעם משבר קצר, אם כי מאיים מאוד, בזמן מרד אחמד פאשא אל-ח'אאן, 'הבוגד', ואחר כך בימי מרד עלי באי בלט קפן אל-כביר, בשנים 1769-1773. עלי באי היה שליט חמסן, אשר היה זקוק לכסף רב למסעות הכיבוש שלו, אבל אף קבוצה באוכלוסייה לא נפגעה מרדיפותיו ומסחיתותיו כמו היהודים. לאסונם של היהודים, נמצא להם בימיו תחליף בדמותם של הסורים הקתוליים. עלי באי שם קץ לשליטתם של היהודים על בתי המכס והוציא להורג מספר יהודים עשירים והחרים את רכושם; הוא אף הטיל גזירות כספיות על כלל הקהילה.⁵⁷ עלי באי לא היה ידוע במיוחד כקנאי דתי, אבל ייתכן כי מלבד תאוות הבצע שלו, שמר גם טינה ליהודים על רקע

53 גולדמן, עמ' 156 לפי רדב"ז, א, סי' עד.

54 וינטר, אל-שעראני, עמ' 265, 283.

55 ראה, למשל, קשטרו, דף צא, עמ' א; צב, עמ' 2.

56 שם, קב 1.

אישי: בנעוריו הגיע למצרים כעבד של פקיד מכס יהודי, שמסרו במתנה לאברהם
 קתח'דא אליקאזודגלי, האיש החזק ביותר בפוליטיקה המצרית באותו זמן.

אין ספק, כי עלי באי הנחית על היהודים מכה קשה, אך שלטונו לא ארך זמן רב.
 האמירים הממלוכים, שמילאו את מקומו לאחר דיכוי מרידתו, לא היו שונים ממנו
 בהשקפתם הדתית, אבל הם היו עסוקים מדי בהישרדות במאבקים על השלטון, מכדי
 לתת דעתם על היהודים. לימים שבו היהודים לעסוק בענייני כספים וחלפנות, אם כי לא
 חזרו לאותה מידה של השפעה, שהיתה להם לפני ימי עלי באי.

כפי שכבר צוין, יחסיהם של יהודי מצרים עם השלטונות שיקפו את מצב הפרובינציה
 החשובה: מפריחה תרבותית, דתית וכלכלית במאה הט"ז עד לירידה איטית בכל התחומים
 וקיום קשה תחת שלטון, אשר הלך והתפורר, בהעדר ממשל חזק הן באסתאנובול והן
 בקאהיר. אפשר אולי להתנחם בכך, שהקהילה היהודית לא ידעה פוגרומים,⁵⁸ כמו שקרה
 בארצות רבות במזרח ובמערב, וגם הגזירות היו מעטות ותחולתן זמנית – הקיום הפיסי,
 הכלכלי והדתי היה מובטח.

57 קרסליוס, עמ' 132-133.

58 פרופ' לנדאו (ראה לנדאו) פרסם שתי כרוניקות איבריות מהמאה הי"ח, המתארות פרעות רחבות
 היקף ביהודי קאהיר. אף שהמקורות מעניינים, לא נראה כי הם משקפים מאורעות היסטוריים של
 ממש.

הפניות ביבליוגרפיות

- מ אבן איאס, בדאע אלזהור פי וקאע אלזהור (בעריכת מחמד מצטפא), ה, קאהיר 1961.
- מ אבן נג'ים, פתוא, כ"י מס' 5777 באוסף גרטי'הודה באוניברסיטת פרינסטון. ג' בר, 'שירה אנטי יהודית במצרים העות'מאנית', פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 28-22.
- מ ל' בורנשטיין-מקובצקי, הקהילה ומוסדותיה, תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, בעריכת י"מ לנדאו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 129-216.
- מ I. M. Goldman, *The Life and Times of Rabbi David Ibn Abi Zimra*, New York 1970.
- מ ח' גרבר, 'מסמך תורכי על אברהם די קאשטרו, מנהיג יהודי מצרים במאה הטי"ז, ציון מה (תש"ם), עמ' 158-163.
- מ א' דוד, 'לסיומה של הנגידות במצרים ותולדותיו של אברהם די קאשטרו, תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 325-337.
- מ ---, 'לתולדות בני משפת שולאל במצרים וארץ-ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית לאור מסמכים חדשים מן הגניזה, גלות אחר גולה, בעריכת א' מירסקי, א' גרוסמן ו' קפלן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 374-414.
- מ P.H. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, Ithaca, New York 1966.
- מ M. Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*, London and New York 1992.
- מ מ וינטר, יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, לפי מקורות תורכיים וערביים, פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 5-21.
- מ ---, 'יחסי היהודים עם השלטונות והחברה הלא-יהודית, תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, בעריכת י"מ לנדאו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 371-420.
- מ M. Winter, *Society and Religion in Early Ottoman Egypt: Studies in the Writings of 'Abd al-Wahhab al-Sha'rani*, New Brunswick, New Jersey 1982.
- מ א' כהן ואר סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, ירושלים תשמ"ג.
- מ מ ליטמן, 'היחסים בין הקהלים במצרים במאות הטי"ז והי"ד, פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 27-55.
- מ J.M. Landau, 'The decline of the Jewish community in eighteenth century Cairo: a new interpretation in the light of two Iberian documents', *The Jews of Egypt: A Mediterranean Society in Modern Times*, ed. Sh. Shamir, Boulder and London 1987, pp. 15-29, 215-235.
- מ מהמה-דפנרי, ארכיון משרד ראש הממשלה, אסתאנבול.
- מ מהמה" מצר, ארכיון משרד ראש הממשלה, אסתאנבול.
- מ ד' נוישטדט, 'קיום לתולדות הכלכלה של היהודים וישובם במצרים בימי הביניים, ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 216-255.
- מ א"נ פולק, 'היהודים ובית המטבעות במצרים בימי הממלוכים ובראשית שלטון התורכים, ציון א (תרצ"ו), עמ' 24-36.
- מ אליהו קפשאלי, סדר אליהו זוטא, בעריכת א' שמואלביץ, ש' סימנסון ומ' בניהו, א-ג, ירושלים ותל-אביב, תשל"ו-תשמ"ג.
- מ D. Creclius, *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu Dhahab, 1760-1775*, Minneapolis and Chicago 1981.

- ר' יעקב קשטרו, שו"ת אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג.
שאלות ותשובות הרב דוד בן אבי זמרה, חמישה חלקים, ונציה תק"ם-ליוורנו
תקע"ח. קשטרו
רדב"ז
- S.J. Shaw, 'Landholding and land-tax in Ottoman Egypt', *Political and
Social Change in Modern Egypt*, ed. P.M. Holt, London 1968, pp.
91-103. שאו
- ש' שטובר, 'על דבר המוכסין אשר במצרים: יהודים בעסקי החכירות של מצרים
העות'מאנית', פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 68-94. שטובר, מוכסים יהודים
- ספר דברי יוסף לר' יוסף סמברי, בעריכת שמעון שטובר, ירושלים תשנ"ד.
א' שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, א-ג,
ירושלים תש"ד-תש"ל. שטובר, סמברי
שטראוס (אשתור)
- E. Strauss (Ashtor), 'The Social Isolation of Ahl Adh-Dhimma,' in O.
Kömlös, (ed.), *Etudes orientales à la memoire de P. Hirschler*, Budapest
1950, pp. 73-94. שטראוס (אשתור)
אהל אל-דמה
- A. Shmuelevitz, 'The Jews in Cairo at the time of the Ottoman Conquest:
the Account of Capsali', *The Jews of Egypt: A Mediterranean Society in
Modern Times*, ed. Sh. Shamir, Boulder and London 1987, pp. 3-8. שמואלביץ

